

Сергатюк Д.А.

Вітчизняне політичне елітотворення (1994–2004): виміри проблемності

У статті висвітлюються базові перешкоди вітчизняного політичного елітогенезу періоду президентства Л. Кучми. Розкриваються чинники їхнього зародження, механізми впливу на формування того-часного, значною мірою визначального для подальших елітотворчих процесів політикуму. Порівнюється досвід політичного елітотворення в Україні та країнах Центрально-Східної Європи, розкривається зв'язок між відмінністю приватизаційних процесів і різницею якісних рівнів українських і центрально-східно-європейських еліт. Аналізуються реформаційні перспективи «Помаранчевої революції».

Ключові слова: Політичний елітогенез, елітарна політична еліта, фінансово-промислові групи (ФПГ), олігархічна політична система, Президент, Парламент, Конституція, високотехнологічна промисловість, ринкова економіка, правова держава, громадянське суспільство, партійна система.

В статье освещаются базовые преграды отечественного политического элитогенеза периода президентства Л. Кучмы. Раскрываются факторы их зарождения, механизмы влияния на формирования данного, в значительной мере определяющего последующие элитотворческие процессы политического класса. Делается сравнение опыта становления политических элит в Украине и странах Центрально-Восточной Европы, раскрывается связь между отличиями приватизационных процессов и

разницей качественных уровней украинских и центрально-восточно-европейских элит. Анализируются реформационные перспективы «Оранжевой революции».

Ключевые слова: Политический элитогенез, элитарная политическая элита, финансово-промышленные группы (ФПГ), олигархическая политическая система, Президент, Парламент, Конституция, высокотехнологическая промышленность, рыночная экономика, правовое государство, гражданское общество, партийная система.

Some basic obstacles of domestic political elite genesis in the period of L. Kuchma's presidency are exposed. There are some considerations of the factors of its origin and the mechanisms of its influence on the forming of the qualitative political class of that time, which was critical for further processes of elite forming. The experience of political elitism in Ukraine and the countries of Central and Eastern Europe is compared. The connection between the difference of privatization processes and the difference between the levels of Ukrainian and Central-Eastern European political elites is revealed. The reform prospects of the «Orange Revolution» are analyzed.

Key words: Genesis of political elite, top-quality political elite, financial and industrial groups, oligarchy political system, President, Parliament, Constitution, highly technological production, market economy, civil society, party system, state of law.

УДК 323.2

Сергатюк Д.А.,
здобувач кафедри політології
Миколаївського національного
університету імені В.О. Сухомлинського

Досвід наукових суспільствознавчих досліджень свідчить, що лише з плином часу відкривається та сукупність фактів, той взаємозв'язок між ними, що дає змогу цілісно розглянути події минулого, а отже, на глибинному рівні зрозуміти природу теперішніх реалій і в правильному напрямі спрогнозувати основні тенденції майбутнього. Тому закономірно, що ґрунтовне осмислення сучасного стану й подальших перспектив вітчизняного політичного елітогенезу, котрий є першочерговим фактором демократичних перетворень в країні, ефективних реформ в її економічній, соціальній та гуманітарній сферах, потребує глибокого аналізу попередніх елітотворчих процесів.

Попри значний дослідницький інтерес до цієї тематики, й досі багато її аспектів не набули належного висвітлення. Зокрема, неповною мірою розкриті взаємозв'язки між базовими чинниками політичного елітотворення, майже не розглянуті його альтернативні шляхи. Виходячи із цього, ставимо за мету проаналізувати детермінацію та з'ясувати варіативність становлення української політичної еліти за часів президентства Л. Кучми; розкрити ключові проблеми її формування, котрі виникли чи набули розвитку в той період. Це обумовлено як визначальністю тієї доби для подальших елітотворчих процесів, так і її відносною віддаленістю від

сучасності, що сприяє кращому розумінню реалій минулого.

У роботі використано широкий спектр суспільно-гуманітарних джерел, що хронологічно, системно розкривають взаємодетермінацію найважливіших політичних, соціальних, економічних, правових, конституційних, державно-інституційних, державно-управлінських, когнітивних, культурологічних та аксіологічних складових процесу вітчизняного політичного елітогенезу 1994–2004 рр. Передусім, це праці таких вітчизняних і зарубіжних вчених, як: О. Бабкіна, Д. Видрін, М. Головатий, В. Гоцуляк, О. Дергачов, І. Жданов, Г. Зеленько, Дж. Кері, Н. Кононенко, Г. Коржов, Л. Кочубей, С. Кульчицький, О. Мазур, Р. Мартинюк, К. Меркотан, М. Обушний, Ф. Петтіт, В. Предборський, Ф. Рудич, М. Сидоренко, А. Стюпін, С. Телешун, Т. Унковська, М. Шугарт, Г. Щедрова, Г. Щекин, С. Щербина.

Почнімо розкриття означеної проблематики з констатації того факту, що на момент обрання Л. Кучми на посаду Президента України в державі склалася ситуація, коли «необхідність радикальних перемін в економіці, можливого застосування непопулярних заходів стала зрозумілою не лише в політичному середовищі, а й у середовищі електорату» [1, с. 38]. Спад виробництва, загроза

обвального банкрутства підприємств, безробіття, неплатежі – все це було відомо фактично кожному в Україні.

Реакцією новою глави держави на постали перед нею виклики стала програма «Шляхом радикальних економічних реформ», представлена в листопаді 1994 р. Верховній Раді України як Послання Президента Парламенту. У ній окреслено шість напрямків реформування країни, а саме: стабілізація фінансової системи, приватизація, глибока лібералізація економіки, радикальна земельна реформа, збереження високотехнологічного потенціалу республіки, соціальна підтримка незахищених верств населення [2, с. 60].

Програма могла б виступити базою успішних суспільно-економічних реформ, у результаті яких створився б ряд соціально-політичних передумов формування в Україні елітарної політичної еліти. Однак слід зауважити, що успішність подібної реформістської стратегії вирішальною мірою залежала від забезпеченості прозорості приватизаційного процесу, уведення його в межі правових процедур ринкового реформування.

Натомість через закриті конкурси й тендери, видавання необґрунтованих державних кредитів, прийняття в умовах законодавчого вакууму відповідних адміністративних рішень [3, с. 375] певним особам надано доступ до майже безкоштовного та позаконкурентного придбання державної власності, вони одержали неправомірні економічні можливості. Мале і середнє підприємництво не набуло належного розвитку, приватизація не стала джерелом наповнення держбюджету. Це унеможливило більш-менш рівномірний розподіл прибутків у суспільстві, що стало на заваді формуванню в ньому численного й впливового середнього класу. Розвинутість його економічних і суспільно-політичних інтересів обумовлювала б соціальний плюралізм, котрий є основою політичного плюралізму в країні, без якого неможливі справжні демократичні процеси й ефективний політичний елітогенез.

Велика частина народного господарства незабаром перейшла до кланів, утворилися потужні фінансово-промислові групи (ФПГ), які склалися з технологічно зв'язаних підприємств та банків, що з ними працювали [4, с. 120]. Беззаперечно, останнє дозволило зосередити й ефективніше використовувати економічні ресурси держави. Однак із ряду причин зумовлених, насамперед, відсутністю у сформованого в такий спосіб великого бізнесу законних прав на нього, прагнення вести справи в правових межах, його походженням, діяльність ФПГ поглибила та на якісно новому рівні закріпила визрілі в попередній час негативні тенденції суспільно-політичного розвитку країни, що суперечили можливості її модернізації.

Загроза втрати держмайна, набутого позаправовими шляхами, спонукала вітчизняний великий

бізнес не вкладати кошти в конкурентоздатне, високоприбуткове, але довгоокупне високотехнологічне виробництво, котре здатне мотивувати іноземних інвесторів до вагомій співпраці з Україною, захистити національну економіку від суттєвого вимивання капіталу через імпортування товарів із високою доданою вартістю, створити позитивне торгове сальдо країни, забезпечити стійке зростання ВВП. Натомість це заохочувало його до виведення фінансів за кордон і в офшори, ухиляння від сплати податків й виплати низької заробітної плати персоналу, що все більше поглиблювало регрес економічного потенціалу держави.

У поєднанні з відсутністю належної державної промислової політики це привело до домінування галузей із спадною віддачею, де зі зростанням обсягів виробництва знижується віддача від його додаткових факторів. Розширення ж високотехнологічного виробництва обумовлює її підвищення та зниження питомих витрат від капіталовкладень у нього. Воно являє важливий чинник зростання професійності й зайнятості населення, підвищення його доходів та збільшення надходжень до бюджету, зокрема через мультиплікативний вплив на інші галузі економіки, стабілізацію валютного курсу країни, запобігання великому розшаруванню її населення за рівнем прибутків [5]. А звідси – соціальної структуризації, творення потужного середнього класу, лояльності громадян до правлячої еліти, відтак й політичної стабільності, розвиненості ринкової економіки, правової держави, громадянського суспільства, партійної системи – базових детермінант демократичного політичного елітогенезу.

Відмічається намагання вітчизняних бізнес-еліт захистити отриману власність від перерозподілу, що відбувався майже одночасно з приватизацією, та набути нову. Спрямованість, обумовлена також специфікою їхнього становлення, націленістю на пошук рентних переваг – прибутків, котрі багатозово перевищують прибутки від комерції в конкурентному середовищі, можливих за умов «монополізації ресурсів, створення бар'єрів на шляху підприємницької діяльності, обмеження можливостей для її реалізації» [6, с. 112], спонукала очільників ФПГ до впливу на прийняття владних рішень. Це детермінувало формування олігархічної політичної системи.

Натомість у країнах Центрально-Східної Європи, де реалізовувався інший варіант приватизації – прозоріший, демократичніший та економічно успішніший (для порівняння: Україна за рівнем ВВП у 2007 р. мала лише 70% від 1989 р., на цей же час країни ЦСЄ суттєво перевищили економічні показники 1989 р. [7, с. 97]), керівники великих промислових підприємств, котрі, щоправда, з різних причин (брак іноземних інвестицій, технологічна відсталість, високі ціни продажу) відійшли під

вплив транснаціональних корпорацій, не прагнули оволодіти політико-адміністративними ресурсами, а їхній політикум опікувався завданнями, що притаманні його положенню.

Безумовно, успішність транзиту цих країн визначалася й типом їхнього напівпрезидентського державного правління, за якого уряд несе колективну відповідальність лише перед парламентом, котрий відомі західні дослідники М. Шугарт та Дж. Кері, класифікуючи основні моделі змішаного правління, дефенювали як прем'єрсько-президентський. До іншого типу вони віднесли президентсько-парламентський [8, с. 14], сутнісною рисою якого є підзвітність Кабінету Міністрів перед цими інституціями. Це формує невизначеність, яка, з однієї сторони, надає можливість главі держави й парламенту перекласти свою частку відповідальності на уряд, з іншої, є потенційним джерелом конфліктів між ними за контроль над останнім, про що, зокрема, свідчить вітчизняний політичний досвід після прийняття Конституції України 1996 р.

Особливістю цього виду правління виступає й надмірна концентрація повноважень у Президента, ієрархічна вертикаль якого в Україні, будучи практично поза межами будь-якої відповідальності, стала зосередженням влади в країні, що значним чином зумовлено традицією персоніфікованої автократії і неопатримоніалізмом. При цьому потрібно зазначити, що після прийняття Основного Закону провідні позиції у сфері державної влади дісталися не бюрократії, а олігархам, котрі поступово поставили під контроль не лише політичні партії, перетворивши їх у парламентські лоббі ФПГ, а й «ключові елементи бюрократичної системи в центрі і на місцях» [9, с. 61].

Закономірно, що це стало на заваді формуванню не лише партійних, а й державних та громадських механізмів виховання і селекції національної політичної еліти, таких як освіта та дитячі, молодіжні, жіночі рухи, оскільки правлячий клас, знаходячись у межах закритого кланово-корпоративного клубу, не зацікавлений у цьому [10, с. 65], а звідси – відсутня цілеспрямована державна політика підготовки політичної еліти. Більше того, як відзначає український дослідник Г. Щокін, після руйнування тоталітарної системи кадрова робота в Україні взагалі покинута напризволяще [11, с. 135].

Слід зауважити й те, що Конституція включала в себе деякі положення і норми, не відображенні в суспільно-політичних реаліях країни, котрі, по суті, були лише її ціннісними орієнтирами, окресленням шляху демократичного розвитку. Це надавало Основному Закону теологічного характеру, властивого конституціям держав, що знаходяться на початковому етапі транзиту, за яких необхідна деталізація конституційних норм у процесуальних законах, нестача котрої, як зазначає доктор політичних наук Г. Зеленько, веде до формування

нелегітимних практик, а отже, і посилення рівня суб'єктивізму, персоніфікації у всіх сферах суспільного життя [12].

Однак в Україні внаслідок недостатньої сформованості передумов становлення правової держави цього не відбулося, що призвело до мінливості законів, які редагувалися в інтересах правлячих груп, а відтак і низької інституціоналізації політичного процесу, відсутності стабільних правових засад демократичної модернізації суспільства. Так, до 2015 р. основні закони, що регулюють діяльність Верховної Ради й статус народних депутатів, змінювалися від 18 до 32 разів. Закон України «Про громадські об'єднання» коригувався 15, а про політичні партії – 10 разів [13, с. 118]. Незважаючи на це, в нього так і не внесено положення, котре визначало б правові засади їхнього фінансування, прозорий характер якого зменшив би вплив ФПГ на політичні партії, наблизив останні до притаманної їхній природі функціональності, вагомою складовою частиною якої є продукування процесів політичного елітогенезу.

Кожні парламентські вибори проводилися за новим законом, де щоразу закладена інша модель виборчої системи. Але жоден із них не включає норм, які визначали б правила політичної, зокрема міжпартійної конкуренції, які певною мірою могли б запобігти використанню вітчизняним істеблішментом «брудних» політтехнологій та поширення в країні політичної корупції [14, с. 10], що призводить до корупції в інших сферах, неефективності інститутів демократії, зумовлює відчуження між державою та суспільством, підсилює його аномію.

Таким чином, можна стверджувати, що Основний Закон держави так і не став сукупністю інструментів демократії, як його характеризує сучасний республіканський філософ Ф. Петтіт, адже вони «повинні якомога меншою мірою бути придатні для маніпуляцій. ... мають бути максимально стійкими, щоб їх не можна було використати свавільно», важливою умовою чого, на думку вченого, є «панування права, а не людей» [15, с. 438–439].

Протилежністю останньому стала й діяльність вітчизняного політикуму на засадах «візантійської політики», що призводить до бюрократизації, зрощення політичної та бізнесової сфер, непрозорості прийняття рішень і безвідповідальності в їх реалізації, викривлення інформації при надходженні до вищих посадових осіб [16]. Звідси – політична та економічна боротьба в правлячому класі, відсутність загальноприйнятої, ґрунтовно розробленої стратегії розвитку України, що розбалансовувало механізми державного управління, обмежувало аналітично-організаційний потенціал політиків, звужувало спектр їхнього розуміння перспектив і загроз майбуття країни.

Зокрема, тому не було прогресу із вирішенням питань, що стосуються гуманітарної сфери: історії,

мови, геополітичної орієнтації. Це затримувало національну та громадянську самоідентифікацію і консолідацію, формування політичної нації, що становило додаткові перешкоди демократизації, а звідси і творення елітарного політикуму. Адже, як справедливо відзначає вітчизняна дослідниця К. Меркотан, «життєздатна партійна система й фундаментальні структури демократії можуть розвиватися лише тоді, коли вирішено протиріччя щодо створення політичної спільноти, а більшість претендентів на лідерство демонструє справжню прихильність до демократії» [17, с. 118].

Пріоритетом Президента України стали стабілізація й контрольованість економічного та політичного стану держави в тій формі, в якій це відповідало інтересам правлячої верхівки [18, с. 171]. Таку політику можна визначати як систему консервації певних успадкованих рис, дотримання табу на кроки, які могли б збільшити ризики, дозування реформ мірою опанування елітою нових способів посилення своїх позицій у політиці та економіці. Зокрема, як відзначив український науковець В. Предборський, масовим, звичним стало використання політичного, економічного, адміністративного, силового тиску на ЗМІ, окремих незалежних журналістів [19, с. 18]. Так, політикум позбавляв суспільство можливості його контролю, розвитку транспарентних механізмів держави, які б ставали на перешкоді використання адмінресурсу, чорних політичних й інформаційних технологій.

Пряму та конкретну критику влади могли дозволити собі поодинокі національно свідомі політичні лідери, які, як правило, належали колись до дисидентського руху, і «ліві» сили. Для абсолютної більшості політиків стати публічним, таким, що апелює до громадськості, має суспільне визнання – могло означати непокору системі, а отже, знищення їхнього бізнесу, а відтак і матеріальної підтримки політичної кар'єри. Більше того, як відзначає вже вищезгадувана вітчизняна дослідниця Г. Зеленько, в українській політичній практиці не лише руйнувалася будь-яка конкретна опозиція – руйнувався сам принцип політичної опозиційності, а значить, альтернативності [20, с. 257].

Новітні політичні структури – демократичні лише за формою, їхній зміст не відповідав критеріям демократії. Жоден із значних вітчизняних суспільно-політичних інститутів не представляв належним чином інтереси широких верств суспільства. Правлячий клас не зацікавлений у формуванні правової держави, громадянського суспільства, ринкової економіки, цивілізованих політичних партій, однією з найважливіших функцій котрих, як справедливо стверджує доктор політичних наук М. Обушний, є підбір та виховання кадрів національної еліти [21, с. 145–146], проведенні прозорої, професійної кадрової політики, тобто у відході від джерел надприбутків.

Звідси – звична державницька безвідповідальність істеблішменту, котра, як підкреслює доктор політичних наук М. Головатий, поряд із низьким рівнем загальної і політичної культури стала найважливішим недоліком української еліти [10, с. 67]. Певною мірою це пояснюється і її переважно сільським походженням, унаслідок якого, зокрема, великій частині політикуму властиві такі риси, як «непублічність, непрозорість, зорієнтованість переважно на особисті (сімейні, кланові, групові), а не суспільні інтереси» [22, с. 48]. При цьому еліта мала високі здібності до управління, стратегічного планування та мобілізації мас, але проявляла їх лише для реалізації власних інтересів, які розходилися з громадськими та державними [23, с. 5].

Зростало відчуження між нею, орієнтованою на збереження статус-кво, та переважною більшістю населення, що прагнула досягти кращих життєвих можливостей. Тому в суспільстві збільшувалися авторитарні настрої, котрі Л. Кучма на початку 2000 р., користуючись посиленням своїх позицій через певну стабілізацію економічної ситуації, намагався спрямувати на ослаблення парламенту, яке, очевидно, могло б знищити навіть ті елементи плюралізму, які, конкуруючи між собою, вводили до політичної системи олігархічні групи. Утім, спроба Президента інституційно закріпити своє домінування шляхом одночасного винесення на референдум проекту нової Конституції України та питання про недовіру Верховній Раді в кінцевому підсумку не вдалася. Незважаючи на те, що ці ініціативи були підтримані, результати плебісциду не набули імплементації, оскільки вони суперечили інтересам значної частини сегментів еліти, що вже мали достатню кількість ресурсів для блокування невігідних для себе ініціатив [24, с. 133–134].

Як не парадоксально, однак у тому ж році різко знизився вплив глави держави на політичні процеси, що відбувалися в країні («справа Гонгадзе») і ФПГ через своїх представників у парламенті та інших органах влади розпочали активну дискусію щодо зміни владного каркасу в бік парламентської республіки, яка б дозволила вивести виконавчу владу в центр та на місцях з-під впливу Президента [25, с. 93]. Оскільки, в міру зростання потужності ФПГ, сильний інститут президентства став для них загрозою. Як альтернатива з'явилися проекти політичної реформи, покликані девальвувати загрозу приходу до влади креатури однієї з груп.

У цей час виокремилася дві елітні групи: одна мала вплив на прийняття політичних рішень, інша – прагнула до цього. Остання, не досягнувши мети, позиціонувала себе як альтернатива діючій владі. Так, у країні вперше виникла немаргінальна політична опозиція. Її лідером поступово став колишній Прем'єр-міністр України В. Ющенко, який уособив сподівання багатьох українців на перехід до демократії та на національне відродження. Опози-

ція працювала на мобілізацію мас, правлячі еліти намагалися зберегти політичний та економічний капітал, прагнули сформувати єдину політсилу.

Значна кількість бізнес-груп та політичних партій у панівному елітному прошарку робили неможливим його об'єднання у вигляді єдиної політичної партії. Унаслідок цього було сформовано блок «За Єдину Україну», у форматі якого провладні сили й взяли участь у парламентських виборах 2002 р. Під час проведення котрих, як справедливо зазначив доктор соціологічних наук М. Шульга, спроби «партії влади» посісти монопольну позицію в доступі до влади проявлялися у відвертих спробах порушення демократичних засад побудови держави [26, с. 343]. Очевидно, це також вплинуло на результати волевиявлення громадян, які, незважаючи на використання владою значного адмінресурсу, показали високий рівень невдоволення існуючим режимом (майже три чверті голосів віддано за опозиційні політичні сили [27, с. 295]).

Найбільшою фракцією в парламенті стала фракція опозиційного блоку «Наша Україна», але державна влада зосереджувалася в пропрезидентській групі «За Єдину Україну» [28, с. 497]. Також слід зазначити, що післявиборча єдність провладних ФПГ до провалу політичної реформи, спрямованої на зміну політичної системи, а отже й забезпечення позицій тих елітних мереж, що найтісніше зрослися з владою, була відносною. І лише коли під тиском опозиційних сил політична боротьба безпосередньо перейшла в русло президентської виборчої кампанії, під загрозою можливої кардинальної зміни влади відбулося справжнє об'єднання тих мереж еліт, що за останні роки фактично зрослися з владою і яким «було що втрачати».

Президентські вибори, на котрих тодішній режим висунув кандидатуру В. Януковича, а опозиція – В. Ющенко, проходили наприкінці 2004 р., в умовах значного суспільного напруження. Владу звинувачено у використанні адмінресурсу й сотні тисяч громадян вийшли на протестні акції для захисту своїх політичних прав на Майдан Незалежності. У результаті чого відбувся третій тур голосування, на якому перемогу дістав В. Ющенко. Таким чином, як відзначає професор А. Стьопін, спроба правлячої еліти утриматися при владі за допомогою політтехнологічних маніпуляцій і фальсифікації виборів призвела до величезного пасіонарного вибуху в суспільстві – «помаранчевої революції» [29, с. 40], а звідси – до десакралізації влади, більш раціонального, спокійного й водночас критичного ставлення до неї.

Водночас слід зазначити той факт, що головні її організатори та спонсори – виключені з табору Л. Кучми політичні підприємці, які мали досвід корпоративного управління, механізми котрого базуються на основному принципі економічного керівництва – єдиноуправління, однак не мали практики

політичного правління в умовах лібералізму, яке ґрунтується на протилежному принципі – плюралізмі [30, с. 12]. При цьому вони звикли до клієнтаризму, котрий ще більше суперечив формуванню в них високого рівня політичної, правової культури, державницького масштабу мислення, а звідси, і конструктивності у відносинах з опозицією. Усе це в сукупності з прийнятими до третього туру виборів Конституційними змінами, внаслідок яких Основний закон України виявив «значну кількість правових прогалин, неоднозначних за змістом формулювань, неузгодженостей, суперечностей та просто концептуальних вад» [31, с. 223], що розбалансували систему державної влади, становило значну загрозу реформаційним процесам. Проте потужний кредит суспільної довіри, який отримала нова правляча еліта, надавав їй великого модернізаційного потенціалу. Реалізація якого залежала від її відповідальності, професійності, єдності, цілеспрямованості, рішучості, а також толерантності, політкоректності, виваженості і гнучкості.

На жаль, уже скоро стала очевидна неконсолідованість «помаранчевої команди», відсутність у неї стратегії й тактики розвитку країни. Унаслідок чого ФПГ, через політичну реформу 2004–2006 рр., створили в ній владний дизайн без домінуючого політичного суб'єкта і продовжили одержувати свої ренти. Таким чином, кланово-олігархічна система, не відійшовши в минуле, й надалі унеможливила становлення України як соціальної, правової, економічно потужної, із чисельним і впливовим середнім класом, розвиненою структурою зв'язків громадянського суспільства ринкової держави. У котрій політичні партії реалізують притаманні їхній природі функції, які значною мірою прямо та опосередковано впливають на елітотворчі процеси; де існують ефективні механізми рекрутування політикуму, а також дієвого суспільного контролю його діяльності. Без цього не відбувається повноцінна демократизація країни, а отже, й ефективний політичний елітогенез.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Видрін Д. Україна на порозі ХХІ століття : політичний аспект / Д. Видрін, Д. Табачник. – К. : Либідь, 1995. – 296 с.
2. Кучма Л. После майдана : Записки президента. 2005– 2006 / Л. Кучма. – К. : Довира ; М. : Время, 2007. – 688 с.
3. Гоцуляк В. Сучасні реалії та особливості політичного лобізму в Україні / В. Гоцуляк // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць. – К. : ВІР УАН, 2016. – Вип. 110. – С. 373– 376.
4. Кульчицький С. Помаранчева революція : зміна еліт? Погляд історика / С. Кульчицький // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К. : ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 117–127.
5. Унковська Т. Як Україні вирватися з пастки бідності / Т. Унковська // Дзеркало тижня. – 2016. – 22 лютого.

6. Коржов Г. Олігархічна природа сучасного політичного режиму в Україні / Г. Коржов // Наукові записки. Серія «Політичні науки». «Демократичний транзит в Україні: підсумки електорального циклу 2004–2007». – Острого: Вид-во Національного у-ту «Острозька академія» – 2008. – Вип. 3. – С. 103–116.
7. Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90-х годов / Под. ред. И. Орлик. – М.: [Б.и.], 1997. – 180 с.
8. Shugart M., Carey J. M. Presidents and assemblies : Constitutional design and electoral dynamics. Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – 316 p.
9. Дергачов О. Український досвід трансформації влади та європейські стандарти / О. Дергачов // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – Вип. 17. – 2009. – С. 53–62.
10. Головатий М. Підготовка молодшої політичної еліти як дієвий засіб розвитку політичного консенсусу / М. Головатий // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 62–70.
11. Щекин Г. Социальная теория и кадровая политика / Г. Щекин – К.: МАУП, 2000. – 176 с.
12. Зеленько Г. Суспільна солідарність в Україні в контексті функціональності політичних інститутів: формальність і реальність [Електронний ресурс] / Г. Зеленько. – Режим доступу: file:///C:/Users/Elena/Downloads/Spup_2013_3_34.pdf.
13. Мазур О. Стратегічний підхід до демократичних перетворень в Україні / О. Мазур // Політологічні записки. – 2015. – № 1(11). – С. 113–127.
14. Щедрова Г. Виборча система України в контексті трансформаційного розвитку сучасного суспільства / Г. Щедрова // Політологічні записки. – 2015. – № 1(11). – С. 5–15.
15. Петтіт Ф. Конституціоналізм і демократичне опротестування / Ф. Петтіт // Демократія: Антологія / Упоряд. О. Проценко. – К.: Смолоскип, 2005. – С. 435–466.
16. Телешун С. Политическая элита в Украине. Новая система власти [Электронный ресурс] / С. Телешун, А. Колпаков. – Режим доступа: <http://rus.for-ua.com/analit/2002/07/18/132522.html>.
17. Меркотан К. Багатопартійність як чинник трансформації політичної еліти в Центрально-Східній Європі / К. Меркотан // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 116–124.
18. Політика в особах. Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти / За заг. ред. Ф. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2008. – 352 с.
19. Предборський В. Формування ефективної еліти українського суспільства / В. Предборський // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 9. – С. 15–20.
20. Зеленько Г. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Г. Зеленько // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 253–264.
21. Обушний М. Політичні партії у формуванні національних еліт / М. Обушний // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 143–146.
22. Бабкіна О. Демократичні детермінанти трансформації українського суспільства / О. Бабкіна // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 41–55.
23. Жданов І. Україна у ХХІ столітті: виклики для політичної еліти / І. Жданов, Ю. Якименко // Національна безпека та оборона. – 2003. – № 9. – С. 2–11.
24. Сидоренко М. Проблема суб'єкта політичної модернізації в Україні і Росії / М. Сидоренко // Політичний менеджмент. – 2007. – Спеціальний випуск. – С. 126–134.
25. Кононенко Н. Політичний клас в Росії та Україні: ризики суб'єктного впливу на політичні процеси / Н. Кононенко // Політичний менеджмент. – Спеціальний випуск. – 2008. – С. 90–98.
26. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / За ред. М. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – 687 с.
27. Кочубей Л. Демократизація виборчого процесу в пострадянській Україні та політичні еліти / Л. Кочубей // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй – Т. 2. – К.: ТОВ УПВК «Екс Об», 2006. – С. 293–300.
28. Білоцерківський В. Історія України: навч. посіб. / В. Білоцерківський. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 536 с.
29. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії / А. Стьопін // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 36–43.
30. Щербина С. Генеза політичних еліт в Україні: сутність, структура, особливості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціологічних наук: спец. 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології» / С. Щербина. – Запоріжжя, 2011. – 21 с.
31. Мартинюк Р. Функціонування змішаної форми правління в Україні на сучасному етапі: оцінка результатів / Р. Мартинюк // Національний університет «Острозька академія». Наукові записки. (Серія «Політичні науки»). – 2008. – Вип. 3. – С. 218–236.